

UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ona elmi-nəzəri münasibət

Sevinc Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi, Azərbaycan.
E-mail: rasulova.s@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu mühüm problemlə bağlı müxtəlif fikir və qənaətlər mövcuddur. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almadan irəlilənmişdir. Təəssüf ki, həmin qənaətlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına aid proqramlara və dərsliklərə də yol tapmışdır. Məqalədə bu barədə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinə mövcud olan mülahizə və qənaətlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı konkret tarixi dövr müəyyən edilir. Faktlarla qeyd edilir ki, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin 70-80-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir, XIX əsr, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 20.05.2020
qəbul edilib – 02.06.2020

CHILDREN'S LITERATURE

The problem of the formation of Azerbaijan children's literature its scientific-theoretical attitude to it

Sevinj Rasulova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku City Education Department, Azerbaijan.
E-mail: rasulova.s@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

ABSTRACT

There is no unanimous opinion about the history of national children's literature in the Azerbaijani literature. The history of these different ideas dates back to the beginning of the 20th century and lasted until recently. There are various savings related to this important problem. Such ideas and beliefs were based on ignoring the characteristics of children's literature. Unfortunately, these conclusions have also been found in programs and textbooks related to Azerbaijani children's literature. The article considers the existing judgments and conclusions in the Azerbaijani literary-theoretical view. At the same time, a certain historical period in which Azerbaijani children's literature was created. Facts prove that Azerbaijani children's literature was created in 70-80s of the XIX century, as an independent branch of literature. We must accept S.A.Shirvani as his first representative and founder of our children's literature.

KEYWORDS

Azerbaijan literature, child literature, literary-theoretical thought, XIX century, creativity of Seyid Azim Shirvani

ARTICLE HISTORY

Received – 20.05.2020
Accepted – 02.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin formalaşdığı, onun söz sərəvətinə, ədəbiyyat və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kasımı XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlamışdır. 1920-ci ildə ölkədə sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu faktor təkcə "böyükər üçün" yaradılan mənavi sərəvəti əhatə etmir, "kiçiklər üçün" olan ədəbiyyatı da öz ağışuna alır. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq monada nəzərə almaq lazımdır. Maarifçi-realist təfəkkür tarzi, idrak sistemi "böyükər üçün" ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkcə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir. Belə ki, Azərbaycanca böyükər üçün yaranan söz sərəvəti maarifçi-realistim zühuruna qədər çoxəsrlük, uzun ömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu inkişaf yolunda "kiçiklər üçün" ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi. Çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağı məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür. Mühüm bir ədəbi-mədəni hadisə, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi onun bətnində yetişib, onun qoynunda nəşət və pərvəriş tapmışdır. Yəni bizdə uşaq ədəbiyyatını söz sənətinin müstəqil bir qolu kimi maarifçi-realist ədəbi hərəkat və proses olmadan təsvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu hökmü verərək biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül çağını, təşəkkül səbəblərini və ilkin inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Sovet dönəmində isə "kiçiklər üçün" söz sərəvətinin inkişafına bir başqa prizmadan yanaşmaq lazımdır.

Uşaq ədəbiyyatına olan elmi-nəzəri münasibət

Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda uzun onilliklər boyunca Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun təşəkkülünə yanlış münasibət hakim olmuşdur. Əslində uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə yanlış, qeyri-obyektiv münasibət uşaq ədəbiyyatının xarakterinə, spesifikasına, səciyyəyə və məhəyyətə yanlış, qeyri-elmi münasibət və baxışdan irəliləmişdir. Bu yanlışlıq və dolaşlıqlığın əsas məğzi, məhəyyəti nədən ibarətdir və o, nələyə səbəb olmuşdur? Suala konkret olaraq belə cavab vermək olar: Uşaq ədəbiyyatından danışarkən söz sənətinin bir qolu kimi onun xüsusiyyətləri, spesifikası, məxsusi əlamətləri nəzərə alınmamış, "böyükər üçün" ədəbiyyatdan fərqi

unudulmuş, nəticədə ədəbiyyatın hər iki qolunun ("böyükər üçün" və "kiçiklər üçün") tarixi eyniləşdirilmişdir. Təbii ki, bu yanlış bir tendensiyaadır. Nə ədəbi təsərrüfatı və onun məhsullarını obyektiv öyrənməyə, təhlil etməyə xidmət etmir, nə də uşaq ədəbiyyatının obyektiv elmi tarixini yaratmağa imkan vermir. Halbuki hər bir ədəbi nümunəni, hər bir ədəbi təməyü və cərəyanı mənsub bədi öməyi öz parametrləri, meyarları ilə öyrənməyə ciddi ehtiyac var.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatına öz ölçüləri ilə yanaşmamaq gətirib ona çıxarmışdır ki, bəziləri onu Nizamidən, bəziləri Füzulidən, bəziləri daha əvvəlki və sonrakı sənətkar tərəfindən yaradıldığı qənaətinə gəlmişlər. Nəticədə uşaq ədəbiyyatımızın elmi və obyektiv tarixini yaratmaqda bir dolaşlıq, müəmmal situasiya, aydın olmayan mənzərə yaranmışdır. Həmin fikir və qənaətlərin yığcam şəkilə xülasəsinə nəzərdən keçirək. Bu, bizə mövcud mənzərəni daha dolğun təsvür etməyə imkan yaradır.

Bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi və inkişaf yolu barədə XX əsrin 60-cı illərinə qədər seyrək tədqiqatlar aparılsa da, müəyyən fikir və mülahizələr söylənsə də, onun fundamental tədqiq aspektində təşəbbüslər 60-cı illərdən başlayır.

P.Allahverdioglundun (Saleh) 1962-ci ildə yazdığı bir məqaləsinin adı belədir: "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələlərinə dair (şifahi ədəbiyyatda, Nizamida, Füzulidə)" [14, s.47-51]. Müəllifin yazılı ədəbiyyatımızda uşaq ədəbiyyatının tarixinin Nizamidən başlandığı, nöinki məqalənin mətnində, onun sərlövhəsində də qəbərək şəkilə görünür. Doğrudur, alim, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatının tarixini folklorlardan başlayır. Bu fikirle razılaşmaq olardı. Çünki xalq yaradıcılığının bir qolunu da uşaq folkloru təşkil edir. Ancaq etiraz doğuran məqam budur ki, məqalədə pedaqoq alimin araşdırmağa cəlb etdiyi nümunələri, əsasən, uşaq folkloru örnəkləri deyil, ümumiyyətlə, kütləvi dinləyici üçün ərsəyə gətirilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri təşkil edir. Alim yazılı ədəbiyyatı Nizamini Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi sayır. Həmin müəllif iki il sonra yazdığı fəlsəfi doktoru dissertasiyasında fikrini dəyişir və bu dəfə Məhəmməd Füzulini "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi" elan edir [16, s.8].

Uşaq ədəbiyyatımızın araşdırıcılarından Ə.Əzizovun mövqeyi də P.Allahverdioglundun əvvəlki qənaəti ilə uzlaşır. "Uşaqların sevimliəri" adlı monoqrafik tədqiqatında o, bu barədə mövqeyini belə bildirir: "Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına, xüsusilə onun "Sirlər xəzinəsi", "Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" poemalarında, M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin təmsillərində rast gəlirik" [4, s.4].

Göründüyü kimi, burada yazılı ədəbiyyatımızda ilk uşaq əsərləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tapılır. Füzulinin alleqorik əsərləri, Qasım bəy Zakirin təmsilləri də "kiçiklər üçün" söz sənəti nümunələri kimi dəyərləndirilir.

F.Fərhadov və A.Hacıyevin həmmüəllifi olduqları "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" adlı dars vəsaitində də Nizami uşaq ədəbiyyatımızın müəssisi kimi qələmə verilir. Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzulinə uşaq ədəbiyyatının təmsilçiləri kimi ayrıca qərklər həsr olunur [Fərhadov F., Hacıyev A. 2012]. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə "Uşaq ədəbiyyatı" fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuş və yazılmış proqramlarda, tədris vəsaitlərində, dərsliklərdə, bir qəbildən olaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundan və Nizamidən başlayır.

Tədqirəlayıq cəhətdir ki, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, həmçinin B.Həsənlinin müəllifi olduğu dərsliklərdə problemə daha həssas yanaşaraq yazılı söz xəzinəmizdə N.Gəncəvini A.Bakıxanovla qədərki uşaqlara yararlı bədii məhsullara "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri" kimi baxmışlar. Ancaq başqa tədqiqat, dərslik və tədris-metodik vəsaitlərdə yanlışlıq hələ də qalmaqdadır.

Bunun səbəbi nədir? "Kiçiklər üçün" bədii sərətdən danışan mütəxəssislərimiz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının başlanğıcını, tarixini, tarixi inkişaf yolunu, təmsilçilərini müəyyənəldirərkən nəyi atıb, nəyi tutur, nəyi nəzərə alıb, nəyi nəzərdən qaçırmırlar? Onların problemə qeyri-elmi, qeyri-obyektiv münasibəti nəyə səbəb olur, hansı nəticələr doğurur?

Əlbəttə, bunun başlıca səbəbini uşaq ədəbiyyatından bəhs edən alimlərimizin ilk növbədə həmin ədəbiyyata onların öz meyarları, öz qəlibləri, öz təyinat və parametrləri ilə yanaşmasıdır. Onlar söz xəzinəmizdə kiçiklərə yararlı hər nə görürlərsə, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edirlər. Belə örnəklər isə daha çox təmsillər, alleqorik əsərlər, öyüd-nəsihətlər, oxlaqı-didaktik məzmunlu hekayətlər, mənzum hekayələr, təbiiyəvi məzmun və ruha malik bədii mətnlər və s.-dir. Klassik şərq ədəbi meydanında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür istənilən qədər bədii nümunəyə rast gəlmək mümkündür. XII əsrdə yaşamış Nizamidən, Şirvanidən başlamış Ə.Təbrizi, A.Ərdəbili, Ş.I.Xətai, Füzuli, Fədai, Əmani, S.Təbrizi və s. onlarla sənətkarın yaradıcılığında belə nümunələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Uşaq ədəbiyyatımızın tarixindən danışarkən mütəxəssislərimizin diqqətini də cəlb edən məhz budur.

Maraqlıdır ki, təmsillərin uşaq ədəbiyyatı kimi qəbul edilməsi yalnız bizim ədəbiyyatşünaslarımıza aid məsələ deyil. Dünyanın bəzi tanınmış filoloqları da təmsilləri həm də uşaq ədəbiyyatı nümunəsi sayırlar. Məsələn, E.Brandis təmsilləri "kiçiklər üçün" yaranan mənəvi sərəvt kimi qəbul edir və dünya uşaq ədəbiyyatının

tarixini də ilk böyük təmsilnəvis (təmsiləyən) Ezopdan başlamağı məsləhət görür və yazır: "Uşaq ədəbiyyatının tarixi Ezopun təmsillərindən başlayır" [17, s.16].

Beləliklə, uşaq ədəbiyyatından bəhs edən mütəxəssislərimiz bədii ədəbiyyatın tarixi meydanında kiçiklərin mütaliəsinə yararlı nə görür, nəyi tapırırsa, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab edirlər. Başqa sözlə, uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yararlı ədəbiyyatın sərhədini ayırmırlar. Nəzəri cəhətdən, yəqin ki, ədəbiyyatın bu iki yolunun ciddi, əsaslı fərqlərə malik olduğunu bilirirlər, lakin onu praktiki materiala tətbiq edərkən yanlışlıq və dolaşıqlığa yol verirlər.

Doğrudan da, dünyanın klassik uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin, alim və pedaqoqlarının çoxdan sübut və qəbul etdiyi prinsipə görə "kiçiklər üçün" bədii sərəvtə "böyükələr üçün" ədəbiyyatın oxşar, üst-üstə düşən, kəşifən cəhətləri olduğu kimi, kifayət qədər fərqli, ayrılan məziniyyətləri də mövcuddur. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı kiçiklərin psixologiyasını, idrakını, zövqünü, maraqlarını, həyata baxışını və s. nəzərə almaqla yaranan ədəbiyyatdır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, spesifikasiyi, əlamətləri, ifadə tərzii, hətta dil və üslub xüsusiyyətləri, belə demək mümkündürsə, "məstəqil hüquq və qanunları" vardır. Biz rus ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikirlə tamamilə razılışıq: "Ciddi şəkildə deyilsə, uşaq ədəbiyyatı o ədəbiyyatdır ki, söz ustaları tərəfindən xüsusilə olaraq uşaqlar üçün yaradılır. Ancaq bundan başqa gənc oxucular üçün ümumi ədəbiyyatdan da çox şey götürürlər (Məsələn, A.S.Puşkinin nağılları, İ.A.Krilovun təmsilləri, A.V.Koltsovin məhəlləri, folklor əsərləri və s.). Beləliklə, "uşaq oxusu" deyilən yeni bir termin də yaranır ki, uşaqların oxuduğu əsərləri əhatə edir. Bu iki anlayış bəzən çarpazlaşır, belə ki, ümumi ədəbiyyatda elə əsərlər var ki, biz artıq onları uşaqlar üçün olanlardan ayırmırıq" [18, s.8].

Beynəlxalq aləmdə peşakar uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin rəyinə görə "kiçiklər üçün" yazmaq heç də asan deyil. Uşaq ədəbiyyatı elmin və sənətin bir neçə sahəsini özündə birləşdirir. Bunlar bədii istedad, psixoloqluq, pedaqoqluq və alimlikdir. Yəni uşaq yazıçısı, həm də pedaqoq, kiçik oxucuların psixologiyasını anlayən psixoloq, cəmiyyət və təbiətdəki müəyyən hadisə və proseslərdən xəbərdar, az-çox elmi məlumatla malik alim olmalıdır. Uşaqların idrak, maraq, istəq, arzu, zövq və baxışlarını, psixologiyasını anlamalı və bunu öz əsərlərində nəzərə almağı bacarmalıdır. Nəticə etibarilə uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ondan ayrılmış məxsusi bir qolu, ayrıca bir sahəsidir. Elə buna görə də onun tarixini, ədəbiyyatın ümumi axarındaki ayrıca yerini, mövqeyini, inkişaf istiqamətini, özünəməxsus çəkisini öyrənmək, izləmək və üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən biridir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına da aid bir problemdir. Çünki biz Azərbaycan

uşaq ədəbiyyatından danışırıqsa, təbii ki, onun təşəkkül çağını, inkişaf tarixini, əsas inkişaf mərhələlərini də müəyyənələməliyik.

Bəs Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini nə vaxta aid etmək olar? Onun müəssisi kimdir? İnkişaf mərhələləri hansılardır? Uşaq ədəbiyyatımızın sərhədləri tarixin hansı çağından başlayır və tarixi inkişaf mənzərəsi və prosesi necə baş vermişdir? Əlbəttə, bu suallara obyektiv cavab verməkdən ötrü biz uşaq ədəbiyyatımıza öz "müstəqil hüquq və qanunları" çərçivəsində nəzər salmalı, təhlilə cəlb etməliyik.

A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov "Vətən dili" (1888) dərsliyinin II hissəsinə yazdıqları müqəddimədə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində Həsənəli xan Qaradağdan başqa uşaqlar üçün əsər inşa edənlə bir qələm sahibi tapa bilmir, bu sahədə onu milli arenada ilk və yeganə sənətkar hesab edirlər [1, s.3].

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. H.Qaradağdan əvvəl S.Ə.Şirvani şagirdlər üçün "Rəbiül-ətfal" (1878) və "Tacül-kütüb" (1883) dərslikləri hazırlamışdı. Bu kitablarda çoxlu sayda poeziya və nəsr nümunələri var idi. Hər iki dərslik və orada bilavasitə şagirdlərə ünvanlanmış bədihi mətnlər A.O.Çernyayevskiyə məlum idi. Belə ki, S.Ə.Şirvani hər iki dərsliyi hazırlayıb tamamladıqdan sonra onları "Müntəxabat" adı altında birləşdirib çap üçün Qafqaz Təhsil İdarəsinə təqdim etdi. "Müntəxabat" Qafqaz Təhsil İdarəsinin müdiri K.P.Yanovskinin 13 avqust 1883-cü il tarixli məktubu ilə rəy almaq üçün Zaqafqaziya Müəllimlər Assosiasiyasına göndərildi. Seminariyanın Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov dərsliyə müsbət rəy yazsa da, A.O.Çernyayevskinin yazılı rəyi mənfii oldu. O, "Tacül-kütüb"dəki nəsr nümunələrinin dilinin sadəliyini bəyənsə də, bu hekayələrdə həyat həqiqətini olmadığını, onların mənasız olduğunu və ideyaları məlik olduğunu bildirir. "Rəbiül-ətfal"dakı şeirləri də canlı, real həyatdan uzaq, quru, çılpaq öyüdnəşisəhədlərə ibarət, təsirsiz oxlaqı-didaktik moizələrdən ibarət nümunələr kimi tanqid etdi. "Müntəxabat"ın hər iki hissəsinin dərslik kimi tədrisə yaramadığını bildirdi [6].

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvaninin dərslikləri A.O.Çernyayevskiyyə bəlli olsa da, o, bu əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəyənməmiş və qəbul etməmişdi. Ona görə də nə Seyid Əzimin uşaqlar üçün əsərlər yazan bir sənətkar kimi adını xatırlatmış, nə də bu nümunələrdən "Vətən dili"nə daxil etmişdi.

Tanınmış pədaqoq sənətkar Rəşid bəy Əfəndizadə sonralar, daha doğrusu, sovet hakimiyyəti illərində yazdığı avtobiografik xatirələrində özünü milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi təqdim edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki: "Bu müddət ərzində mən görkəmli rus pədaqoqu K.Üşinskinin "Rodnoye slovo", "Detskii mir" dərsliklərinin nümunəsi əsasında türk (Azərbaycan – S.R.) dilində (İstanbulda) ilk iki

dərsliyi nəsr etdirdim: "Bəsirətül-ətfal" və "Uşaq bağçası". Buna görə mənə türk dilində bədihi uşaq ədəbiyyatı və dramaturgiyasının banisi hesab edirlər" [10 s.25].

Ə.Əkbərov 1912-ci ildə (№ 16) "İqbal" qəzetində dərc olunan "Ədəbiyyata dair" sərlövəhli bir məqaləsində M.T.Sidqinin yaradıcılıq fəaliyyətindən söz açıb və onu milli uşaq ədəbiyyatımızın təməldəyi kimi qiymətləndirir [Əkbərov Ə. 1912].

Ədəbiyyatşünaslığımızda "kiçiklər üçün" ədəbiyyatımızın ilk müəssisi kimi A.Şaiqi nişan verənlər də var. Məsələn, sovet dönmində 20-30-cu illər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına istər nəzəri şəkildə istiqamət verən, istərsə də kiçik yaşlı uşaqlar üçün milli dilə dəyərli əsərlər yaradan Mikayıl Rzaquluzadə 1926-cı ildə "Yeni məktəb" jurnalında işiq üzü görün bir məqaləsini bitüvöllükdə uşaq ədəbiyyatına həsr etmişdir [Rzaquluzadə M. 1926]. Məqalədə A.Şaiqinin uşaqlar üçün yaradıcılığına daha çox diqqət yetirən müəllif belə bir subyektiv qənaətə gələrək demişdir: "Heç şübhə yox ki, bu ad, yəni "cocuq ədəbiyyatı" adı altında toplana biləcək əsərlər fitrətən müəllim yararlanmış olan hörmətli Abdulla Şaiqin yazmış olduğu cocuq kitablarıdır. Bunlardan bilxəssə "Murad", "Şələquyruq", "Tıq-tıq xanım"... kimi cocuqlarımız tərəfindən çox böyük maraq və həvəslə oxunan, həm də pədaqoji nöqteyi-nəzərdən pək qiymətli olan əsərlərdir... Bundan başqaları isə yox kimidir" [12, s.13].

Eyni fikirləri M.Rzaquluzadə 1940-cı ildə çap olunan "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" adlı məqaləsində də təkrar edir. Həmin məqalədə deyilən fikirlərə sadəcə olaraq onu da əlavə edir ki, "Azərbaycanın böyük revolyusion satirik xalq şairi M.Ə.Sabir də uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır" [13, s.279].

Bu fikirləri söyləyərkən müəllifin subyektiv mülahizələrlə söykəndiyi, tarixi həqiqəti təhrif etdiyi, hakimiyyəti-ideoloji diktaya söykənib nihilist mövqə tutduğunu göz qarşısındaır. Şübhəsiz ki, tanqidçi XIX-XX əsrlərin hüdüdlərində başqa qələm sahiblərinin də uşaqlar üçün dəyərli əsərlər yazdığını (məsələn, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və s. sənətkarların) bilməmiş deyildi. Lakin o zaman proletkültçülüğün, vutlar sosiologizmin təsirinə qapılan M.Rzaquluzadə bolşevik rejiminin 20-30-cu illərdəki nihilist, tarixə və keçmişə inkarçı baxışından, mövqeyindən çıxış edərək haqqında danışdığımız dövrün (XIX-XX əsrlərin hüdüdlərinin) başqa qələm sahiblərinin uşaq əsərlərini qəbul etmədi.

20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığımızda 1920-ci ilə – sovet rejiminin qorarlşdığı dövrə qədərki uşaq ədəbiyyatına və onun nailiyyətlərinə nihilist münasibət başqa tanqidçilərin, ədəbiyyat xadimlərinin mülahizə və baxışlarında da özünü büruzə verir. Ö.F.Nəmanzadə 1926-cı ildə (№ 31) "Yeni məktəb" jurnalının səhifələrində oxuculara çatdırılan "Qıraət kitablarımızda mövhumat üsulu" adlı məqaləsində "sosialist inqilabının qələbəsinə qədər" yaranmış "ədəbiyyatımız"da, tədris kitablarımızda, uşaq

ədəbiyyatımızda "ciddi nöqsanlar" tapır. Həmin "nöqsanlar" bu ədəbiyyat və tədris kitablarını ehtiva edən çoxlu sayda əsərlərin məzmun, mündəricə, ideya və obrazlar aləmi etibarilə "mövhumat üsulunda" təzahür etməsi idi. Öz fikrini isbatə yetirmək üçün müəllif M.Ə.Sabirin "Ağacın bəhsi" şeirini, habelə o vaxta qədər dərsliklərdə six-six yer alan "Aslan və iki öküz", "Bəri və qarğa" hekayələrini və s. əsərləri misal çəkir, onları tənqid edir. Bu əsərlərin məzmunu və ahənginin "mövhumata yol açdığını" söyləyir. Hətta Sadi, C.Rumi, Lamartin, Krilov kimi dahi sənətkarların da əsərlərinin dərsliklərə salınıb uşaqlara mənəvi sərəvət və tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunmasına etirazını bildirir. Bunu ancaq dini tərbiyəyə xidmət edən bir vasitə kimi dayandırandan müəllif yazır: "Bu gün çox şadlıqla qəbul edib nəşrinə çalışdığımız mövhumat üsulu yunanlardan Avropaya, ərəblərə, onlardan farslara, hindlilərə, türklərə keçən Sədilər, Colaladdinlər, Lamartinlər, Krilovlar, daha bir çox böyük simalar tərəfindən canlandırılan üsuldur ki, bu dini tərbiyənin yaratdığı üsuldan özge bir zad deyildir" [1, s.285].

Vulqar sosiologizmin və proletkültçülüğün yaratdığı mənfi rezonans tənqidçi M. Hüseyinin də mülahizələrində öz əksini tapmışdır. O zamanın fəal tənqidçilərindən olan M.Hüseyinin 1927-ci ildə (№ 2-3) "Yeni məktəb" jurnalında uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışını səciyyələndirən bir məqaləsi dərc olunur. Məqalədə o, həm inqilabaqədərki (sosialist inqilab nəzərdə tutulur) uşaq ədəbiyyatı və onun vəziyyəti, həm də sovet dövründə uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, məzmunu, mahiyyəti, vəzifələri barədə düşüncələrini bəyan edir. Təəssüf ki, müəllif milli uşaq ədəbiyyatımızın "inqilaba qədərki" bütün nailiyyətlərini inkar edir. Bu səhərdə ortaliğə qoyulan heç bir faydalı nümunə tapa bilmir. Tənqidçi bunun səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərir və bu zaman hər şeyə vulqar sosioloji müstəvidə, ideoloji-inkarçı prizmadan baxır. "Rus çarlığının göstərişi ilə addım atan Azərbaycan maarifinin bu səciyyədən uzaq qaldığı" həkmünü verir. Bəzi "uşaq məcmuələrinin nəşr edildiyi"ni, lakin "az zaman keçmədən" onların "əhəmiyyətsiz olduğuna görə" bağlandığını söyləyir. Onu da bildirir ki, "bu cəmiyyət uşaq ədəbiyyatına uzun zaman ehtiyac hiss etməmiş və xüsusən məktəb uşaqlarının oxumaq və mütaliə etmək həvəslərini təmin etmək üçün bəzi zamanlar quru təşəbbüs belə göstərməmişdir [7, s.35]. Söylənən fikirlərin qeyri-elmi olduğu, tarixin məntiqinə söykənmədiyi göz qabağındadır. Belə ki, əsrin əvvəllərində nəşr olunan və az ömür yaşayan "Dəbistan" və "Rəhbər" jurnalları "əhəmiyyətsiz olduğuna" görə yox, maddi çətinlik ucubandan bağlanmışdır. Halbuki bu jurnallara ciddi ehtiyac olduğu kimi, onlar ədəbi-mədəni və pədaqoji həyat üçün, həqiqətən, faydalı işlər görürdülər. İkincisi isə XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycanın çoxlu sayda işıqlı zəka sahiblərinin həm yeni məktəblər

açmaq, həm də millət övladlarının mütaliəsi üçün dərsliklər, bədii və elmi əsərlər yaratmaq yolunda kifayət qədər uğurlu təşəbbüslər etdiyini də danmaq mümkün deyil. Müəllifin "məktəb əməkçi güruhuna düşmənlər hazırladığı kimi, maarifi də kütlədən uzaqlaşdırmışdır" – təzisinə də tənqidi yanaşmaq mümkün deyil. Əgər məktəb əməkçi xalqa "düşmənlər" hazırlayırdısa, bütün orta əsrlərin parlaq zəkaları, elm və sənət adamları, nəhayət, XIX-XX əsrlərin vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalıları, qələm sahibləri kimlər idilər? Doğrudanmı, onları xalqın düşmənləri elan etmək lazım gəlirdi? Yəqin ki, bu sualların cavablarını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, M.Hüseyinin aşağıdakı fikri üzərində dayanacaq: "Fərz edəlim, Azərşərin buraxmış olduğu "Tülkü və qurd" hekayəsi uşaqlara oxumaq üçün verilmişdir. Əcəba, böylə hekayələr bizim məfkurəmizə və bu gün məktəbdə öz təsirini göstərən yeni təlim və tərbiyə sisteminə hansı yardımları göstərə bilər? Hər kəs etiraf edir ki, bu üsulda tərtib edilmiş uşaq ədəbiyyatının bizim üçün heç bir yararlı cəhəti yoxdur" [7, s.36]. Tənqidçi "Tülkü və qurd" hekayəsinin təmsalında, ümumiyyətlə, təmsilləri nəzərdə tutur. O da Ö.F.Nemanzadənin yuxarıda xatırladığımız məqaləsində irəli sürdüyü eyni fikrə şərik çıxır. Yəni təmsillər, alleqorik əsərlər körpələrin mənəvi qidası ola bilməz, tərbiyə və əxlaqın kamilləşməsində onların heç bir müsbət təsirdən, rolundan danışmaq mümkün deyil. Belə əsərləri mütaliə vasitəsi kimi uşaqlara təqdim etmək ancaq "mövhumat üsulu"na xidmət edir. Əlbəttə, fikrin yanlışlığını şərh etməyə ehtiyac yoxdur, çünki yaxşı yazılmış təmsillər, alleqorik əsərlərin uşaqların maraqa dairəsinə, zövq və istəklərinə cavab verdiyi, onların mənəvi və estetik zövqünü oxşadığı məlum və sübut olunmuş həqiqətdir.

Gərəkli bir məsələyə də diqqətli cəlb etmək və ona münasibət bildirmək yerinə düşər. F.Köçərlinin bir mətbu məqaləsində də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1910-cu ilə qədərki mərhələsinə və təmsilçilərinin inkarçı münasibətini şahidi oluruq. "Vətən dili" dərsliyi haqqında "cənab Şirvanskiyin rəyi münasibətə" adlanan və Tiflisdə rus dilində çıxan "Zaqafqaziyə" qəzetində (1910, № 74) işıq üzü görün məqalə Həməzət bəy Qəbulov Şirvanskiyin həmin qəzetdə (1910, № 58) "Vətən dili" dərsliyinin 1910-cu ildəki VII çapına tutduğu iradlara cavab kimi qələmə alınmışdır. A.O. Çernyayevskiinin ilk nəşri 1882-ci ilə (I hissə) aid olan "Vətən dili" dərsliyinin son nəşrlərini (XX əsrin ilk onilliyindəki nəşrlərini), o cümlədən VII nəşrini F.Köçərli çapa hazırlamış, bu zaman dərslik üzərində yenidən işləmiş, onu redaktə etmiş, bəzi materialları çıxarıb yeniləri ilə əvəzləmiş, yeni mətləblər artırmışdır.

H.Q.Şirvanski öz məqaləsində "Vətən dili"nin bir sıra məziyyətlərini tənqid etmiş, bunların dərslik üçün qüsur olduğunu söyləmişdir. Həməzət bəyin dərsliyə tutduğu iradlardan biri də burada tənqidçinin təbiri ilə desək, "tərcümə və iqtibas xarakterli

əsərlərə" daha çox yer verilmiş idi. Müəllifin fikrinə ana dili dörsliyində "milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq" və daha çox milli şair və yazıçılarımızın əsərlərinə yer vermək lazım idi [Şirvanıyev G. 1910].

Həmzət bəyin "Vətən dili"nə aid etdiyi haqsız nöqsanlar, o cümlədən də nəzərə çatdırdığımız irad Fıridun bəy narazı salmış və o, həmin iradlara cavab vermişdi. Pedaqoq tənqidçi deyilən bəyə cavabında yazırdı: "Görünür, cənab Şirvanıski bilirm ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı olsun" [Köçərli F. 1963, s.241]. Fıridun bəy Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrini bu deyilənlə yekunlaşdırmış, daha inkarçı intonasiya ilə deyirdi: "Uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəslə kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmasa, az-xoç ödəmək rəhmsizinənkə çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-korana təqdim edərək dilimizə rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuна yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünü yararlılıq materialı tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəllimlərin əsərlərinə müraciət edəcəksən" [8, s.241].

Əlbəttə, Fıridun bəy Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, ilk fundamental ədəbiyyat tariximizin yaradıcısı, cəfakəş tənqidçi idi. Ədəbiyyat tariximizdə "böyükələr üçün" söz sərəvətinə nə qədər mükməllək bələd idisə, "kiçiklər üçün" yaradılmış bədii əsərlərə və bu əsərləri ərsəyə gətirənlərin yaradıcılığına da o qədər aşina idi. Onun ilk fundamental ədəbiyyat tariximiz olan "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı da bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, iki cilddən ibarət bu möhtəşəm əsərdə XIX əsrdə yaşamış və uşaqlar üçün bədii nümunələr yazmış sənətkarların kiçik oxucular üçün yaratdığı əsərlər barədə də məlumat verilir. Kitabın "Bir neçə söz" adlı müqəddiməsində, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Sadiq Fani, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Mütəlalə, Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali və s. sənətkarlara həsr olunmuş öçerklərindən bunnun əyani şahidi oluruq. O zamankı ədəbi prosesi diqqətlə izləyən S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, S.M.Qanızada, R.Əfəndizadə, M.H.Qüdsi, M.Ə.Sabir, A.Sahhət, A.Divanbəyoglu və s. qələm sahiblərinin yazdıqları uşaq əsərlərinə yaxından bələd olan, hətta yeri gəldikcə bu barədə onlara məsləhət və istiqamət verən Fıridun bəy Köçərli uşaq ədəbiyyatımızın 1910-cu ilə qədərki mənzərəsini hərtərəfli mənada anlayırdı. "Dəbistan" və "Rəhbər" jurnallarının bu istiqamətdə gördüyü işlərdən də xəbərdar idi. Bəs pedaqoq alimi bu qədər nailiyyətlərə göz yumub bərdən-birə onları inkar etməyə, "uşaq yazıçıları, şairləri

bizdə olmamışdır və indi də yoxdur" hökmünü verməyə nə vadar etmişdi? Əlbəttə, bunun yeganə səbəbini fikrin ifadə olunduğu psixoloji məqamda axtarmalıyıq. Əsəbi və psixoloji cəhətdən narahat, belə demək mümkünsə, qəzəbli bir situasiyada deyilmiş fikir Fıridun bəy qeyri-elmi qənaət söyləməyə təhrik etmişdi. Ona görə də biz bu qənaət tənqidçinin ardıcıl və qəti mövqeyi kimi qəbul edə bilmərik.

Məsələn burasındadır ki, F. Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yararlı ədəbiyyatın spesifikasiyası və sərhədlərini də çox gözəl anlayır, ayırır. Bunu onun A. Şaiqa məktublarında uşaq əsərləri ilə bağlı söyləmələri, habelə "Balalara hədiyyə" (1912) kitabına yazdığı müqəddimə də aydın şəkildə sübut edir. Həmin müqəddimədə o, Qasım bəy Zakirin təmsillərini, M.Vəfa, M.Arif, A.Nazir kimi sənətkarların əsərlərini əsl uşaq ədəbiyyatı nümunələri olmadığını, lakin "millətin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənməmiş", "məna cəhətdən balaların ruhuна təsir göstərə biləcək" əsərlər olduğuna görə "Balalara hədiyyə"yə daxil edildiyini söyləyirdi [8, s.3].

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrə, onun banisinin kim olduğuna dair müxtəlif fikirlər və qənaətlər nəzərdən keçirdikdən sonra, təbii ki, son qənaətə gəlməliyik. Bu qənaət elmi və mantiqlı olmalı, "kiçiklər üçün" ədəbiyyatın öz qaydalarına, məxsusi əlamətlərinə, spesifik xüsusiyyətlərinə söykənməli, onun idraki, psixoloji, estetik, mənəvi, bədii və hüquqi qanunları ilə uzlaşmalıdır. Belə olduğu halda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini konkret olaraq XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlamaq bilərik. S.Ə.Şirvanini isə onun təməldə, banisi kimi qəbul etməyimiz də düzgün, elmi və ədalətli olar.

Belə bir hökmü verərkən vacib bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. S.Ə.Şirvanının "Rəbiül-əfal" və "Təcuil-kütüb" dərslərindən əvvəl ana dilində N.Demyenteyevin "Təmsillər və povestlər" (1839) adlı dərslər vəsaiti və M.Ş.Vəzəh və İ.Qırıqçeyevin "Kitabi-türki" (1852) adlı dərsləri var idi. Bu iki kitabda şagirdlərin oxusu üçün milli dildə xeyli oxu nümunələri, hekayələr və rəvayətlər, təmsillər, latifələr və s. yer alırdı. Bəs niyə biz uşaq ədəbiyyatımızın tarixini bu nümunələrdən yox, məhz Seyid Əzimdən başlamalıyıq? Sualın cavabı belədir: Çünki nə "Təmsil və povestlər"dəki, nə də "Kitabi-türki"dəki bədii nümunələrin heç biri orijinal deyildi. Bu nümunələrin hamısı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də şərəf xalqlarının folklorundan və yazılı ədəbiyyat qaynaqlarından əxz olunmuş təbdiil, iqtibas və tərcümələr idi. Bizim bədii fikir tariximizdə uşaqlara ünvanlanmış ilk orijinal əsərləri ilk dəfə məhz S.Ə. Şirvani meydana gətirdi. Ona görə də milli uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını qoyan ilk sənətkar kimi də onu nişan vermək lazım gəlir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik. Ədəbi-nəzəri fikrimizdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, biz uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini XIX əsrin 70-ci illərindən başlamalıyıq. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi də Seyid Əzim Şirvanini qəbul etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Çernyayevski A.O., Vəliyev S. (1888). Vətən dili, II hissə, Tiflis. 192 s.
2. Əkbərov Ə. (1912). Ədəbiyyata dair. "İqlal" qəzeti, № 16.
3. Əsgərlı F. (2020). Uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil. 316 s.
4. Əzizov Ə. (2008). Uşaqların sevimliləri. Bakı, Uşaqgəncnəşr. 125 s.
5. Fərhadov F., Hacıyev A. (2012). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, APL. 380 s.
6. Gürcüstan MDTA. Fond 422, iş 1753, vərəq 73.
7. Hüseyn M. (1927). Uşaq ədəbiyyatı haqqında. "Yeni məktəb" jurnalı, № 2-3.
8. Köçərli F. (1912). Balalara hədiyyə. Bakı, 104 s.
9. Köçərli F. (1963). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Az.SSR EA nəşri. 341 s.
10. Məmmədov X. (1992). XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, APL. 136 s.
11. Nəmanzadə Ö.F. (1992). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı. 533 s.
12. Rzaquluzadə M. (1926). Cocuq ədəbiyyatı məsələsi. "Yeni məktəb" jurnalı, № 3.
13. Rzaquluzadə M. (1940). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Azərb. ədəb-ti dekadasi). Bakı.
14. Saleh P. (1962). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə). V.İ. Lenin adına APL-nin elmi əsərləri., XXI c., Bakı.
15. Rasulova S. (2019). Russian and European writers' works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature [The second half of the XIX century-the beginning of the twentieth century], "The classical bulletin" Xavier University Dept Classics United States, CENERAL ISSUE 1, Volume 95, p.81-98.

16. Allahverdioglu P. (1964). Voprosi vospitaniya Azerb. detsk. lit. (1905-1920). Avtoref. kand. dis., Bakı.
17. Brandis E. (1980). Ot Ezopa do Djanni Rodari. Moskva.
18. Detskaya literatura. (1985). Uchebnoe posobiye. Moskva.
19. Rasulova S. (2017). O nekotorikh problemakh perevoda detskikh proizvedeniy russkikh i evropeyskikh klassikov na azerbayjanskiy yazik. Naukovii Visnik Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universitetu Odessogo Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universiteta. Odessa. Vipusk 31, tom 3, s.148-152.
20. Rasulova S. (2017). Tsenni obrazets azerbayjanskoy prosvetitel'sko-realisticheskoy detskoy prozi, Proceedings of the International Scientific Conference "Science of the XXI century: problems and prospects of researches". Warsaw, Poland, Vol. 6, p.18-22.
21. Rasulova S. (2018). Obrashenie Azerbayjanskikh literatorov k russkoy i evropeyskoy klassike. Jurnal "Mova i Kultura" Kiyevskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. T.Shevchenko, Kiyev, Vipusk 21, tom 1 (190), s.145-150.
22. Shirvanski G. (1910). Sredi musulman. "Vatan dili", qaz. «Zakavkazye», № 58.